

Türk Medeniyetinde Kozmolojik Yaklaşım: Tanrı-Devlet Tasavvurları

Cosmological Approach in Turkish Civilization: God-State Perceptions

Araştırma & Yayın Etiği

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş, iThenticate yazılımı ile taranmış, araştırma yayın ve etiğine aykırılık edilmemiştir.

CC BY-NC 4.0

Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial License altında lisanslanmıştır.

This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Betül Azra YAŞAR

betulazra16@icloud.com
0009-0007-3324-5871
Üsküdar Üniversitesi

Research & Publication Ethics

This article was reviewed by at least two referees, a similarity report was obtained using iThenticate, and compliance with research/publication ethics was confirmed.

Copyright ©

Siyaset ve Toplum Araştırmaları Dergisi
Journal of Political and Social Studies

Atıf / Citation

Yaşar, B. A. (2023). Türk Medeniyetinde Kozmolojik Yaklaşım: Tanrı-Devlet Tasavvurları. *Siyaset ve Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2(2) , 72-87.
<https://doi.org/10.5281/zenodo.8319513>

Makale Bilgisi

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi: 17.06.2023

Kabul Tarihi: 03.07.2023

Yayın Tarihi: 31.08.2023

Türk Medeniyetinde Kozmolojik Yaklaşım: Tanrı-Devlet Tasavvurları

Özet

İnsanların tanrı tasavvurlarının çeşitliliği gözler önündedir. Bu çeşitliliğin toplumsal kavramlara nasıl dönüştüğü önemli bir sorudur. Bu dönüşüm, insan topluluklarının siyasi yönelimlerine ne bakımdan/ ne kadar etki etmektedir? Bu konu, büyük bir toplumsal hareket unsuruna işaret eder. Tanrı tasavvurlarının doğruluğu bahsi bu konunun ufku içinde yer almaz. Yalnızca insan zihnindeki tanrı tasavvurunun sosyal ve siyasal yaşantıdaki izdüşümü ele alınmıştır. Sınırımız siyaset ve öncülümüz tanrı tasavvurudur. Tanrının kendisi bizatihi ölçülemez oluşuyla tanımının doğruluğu da ölçülebilir değildir. İnsan zihninin tasavvur yeteneği ve soyut algısı kendi sosyal hayatında ne gibi etkiler göstermektedir, ancak bunu ölçebiliyoruz. Bireyden medeniyete, sosyal hayattan siyasal düzene geçişte bu sistemin akışı incelenmiştir. Medeniyetler düşünmeye kendi coğrafyalarından başlarlar. Düşünme sistemleri ise mevcut koşullarınca şekil alır. Sonuç olarak Medeniyetleri özgün deneyimleri çerçevesinde değerlendirme yapıyoruz.

Anahtar Kelimeler: *Politika, Teoloji, Tanrı, Devlet, Lider, Medeniyet*

Abstract

The diversity of people's conceptions of God is in sight. How this diversity translates into social concepts is an important question. In what way/how much does this transformation affect the political orientation of human societies? This issue points to a major social movement element. The talk of the correctness of God representations is not within the horizon of this subject. Only the projection of the God concept in the human mind in social and political life has been discussed. Our limit is politics and our premise is the imagination of God. Since God himself is immeasurable, the accuracy of his definition is also not measurable. What kind of effects do the imagination ability and abstract perception of the human mind have on their social life, but we can only measure this. The flow of this system in the transition from the individual to the civilization, from the social life to the political order has been examined. Civilizations start thinking from their own geography. Thinking systems are shaped by their current conditions. As a result, we evaluate Civilizations within the framework of their original experiences.

Keywords: *Politics, Theology, God, State, Leader, Civilization*

Giriş

Her insan toplum nazarında bireydir. Her birey karar alıcıdır. Her karar alıcı kararına giden yolda bazı etki unsurlarıyla çevrilidir. Örneğin her insan içine doğduğu aileden, toplumdan medeniyetten ve coğrafyadan izler taşır. Kişi, yetişkin olup etraflıca düşünene kadar içine doğduğu medeniyetin etkilerine karşı açık ve kabullenici tutumdadır. Bir yetişkin olduktan sonra, medeniyetin özgül değerlerini, düşünce dünyası içinde değerlendirmeye alır.

Her bireyin şahsi inanç üslubu ve tanrı tasavvuru vardır. Bunun yanında her bireyde birden fazla tanım ve tahayyül kanalı bulunur. Bunlardan belki de en baskın olanı bireyin içinde bulunduğu, ferdi olduğu medeniyetin ona sunduğu inanç sistemidir, tanrı tasavvurudur. Kişi hangi kültür atmosferine doğacağını seçemez ama bu unsurları kabul etmekte ya da reddetmekte özgürdür.

İnsan yetişkin olduktan sonra kendisini nerede konumlandıracağını, neye inanmak istediğini seçecektir. Zihni henüz işlenmemiş halde iken ona bazı nüveler aktaran medeniyet, bireyin ilerdeki seçimlerini müspet ya da menfi doğrudan ya da dolaysız muhakkak etkileyecektir. Bireylerin şahsiyetleri gelişirken onunla medeniyetlerin şahsiyetleri de gelişir. Bu bakımdan, bireyleri medeniyetin hem bir sonucu hem de geliştiricisi olarak görebiliriz.

İnsan karar alıcıdır. Bu kararları alırken kendisini bir merkez, bir başlangıç, bir karşıtlık içinde kurgulayabilir. Martin Heidegger'in; "Her şey zıddıyla kaimdir" sözü karşıtlık kurarak düşünmenin bir örneğidir. Burada insan zihni daima bir fikri karşısına alır ve ona göre kendisine şekil verir. Bu makale içinde düşünmekte olan insanın iki özelliğini ele aldık: (a) Tanrıyı tasavvur etmek konusunda insan b) Devlet sisteminde yöneten/yönetilen insan.

Tarih içinde insanı yalnızca siyasi kimliğiyle inceleyen politik eserler mevcuttur. İnsanı yalnızca inancın muhatabı olarak ele alan teolojik çalışmalar da vardır. Psikolojik, sosyolojik, ontolojik, epistemolojik ve daha pek çok alanda "İnsanın karar alma saikleri nedir?" sorusunun yanıtı aranmıştır. Bu çalışmada insanın metafizik düşün dünyası ile siyasi düşün dünyası arasındaki bağı ve bunun medeniyet içindeki yerini çalıştık. Özel olarak kendi medeniyetimiz olan Türk Medeniyetini çalışmayı tercih ettik. Başlangıçta henüz bir çalışma fikri iken dolaylı bağlar olduğunu var saydığımız bu konu, araştırma ve kaynak taraması boyunca ne kadar derin ve etkili bir sac ayağı kurulduğunu bize göstermiştir: (a)İnsan (b)Tanrı (c)Medeniyet.

Tanrı mefhumunun Türk Medeniyeti içindeki yerini mercek altına aldığımız araştırmada, diğer medeniyetlere de göz gezdirdik. Gördük ki kavram olarak devletin de her ulus için ayrı anlam

ve önemi söz konusuydu. Devlet, bazen bireyin hizmetçisi sayılıyordu, bazen kutsal babasıydı. Bu türlü çıkmazlar içinde bizi sonuca taşımak konusunda etkili, en önemli husus: “insanın karmaşıklığı” meselesi olmuştur.

Nihayetinde insan zihni, sırrı mukim bir araştırma alanıdır. Fizik âlem içinde dahi çözölemeyen bilimsel sorular varken hem metafizik hem fizik âlem arasındaki bu bağı tamamıyla çözdüğümüzü söylersek, yanılırız.

1. Tasavvurun İki Ucu: İnsan Ve Medeniyet

İnsan tasavvur edebilen bir varlıktır. Bunun için gerekli donanıma sahiptir (Mehmedoğlu, 2011). Her insan düşünce sistemini kendi şahsından, çevresinden ve içine doğduğu medeniyetten başlatır. Nasıl ki bir manzarayı kendi baktığı noktadan çizmektedir, tasavvuru da ancak kendi bulunduğu düşünce noktasından başlatır insan. Toplumsal eğilimler incelendiğinde tanrı algısının din çatısı altında sınırları kesin bir anlam dünyasına hapsedildiği düşünülebilir. Dinlerin getirdiği ve yansımaları toplumda müşahade edilen bu objektif/nesnel tanrı tasavvurunun yanı sıra her insanda da kendine mahsus sübjektif/özel bir tanrı tasavvuru vardır.

Bütün dinler ve inançlar bu tanrı, nihaî hakikat, mutlak gerçeklik şeklinde adlandırdığı kutsalın tasavvuru etrafında tesis edilmiştir. Birey ve toplum hayatının diğer bütün alanları bu tasavvurun güçlü etkisiyle şekillendirilmiştir (Mehmedoğlu, 2011, s.76). Süreç toplumdan bireye doğru olduğu gibi bireyden topluma da sirayet etmektedir. Yani insanların özel tanrı tasavvuru genele yayılıp onların siyasal kavrayışlarını etkilemektedir. Medeniyetin tanımına ve değerine geçmeden önce insanın tasavvur ve tanım dünyasına kısa bir bakış, yerinde olacaktır. Zira medeniyetlerin temel eğilimlerini ulusların atomu olan bireyler inşa eder.

İnsanlar kendiliklerinin inşasında ve dış etkenlerle bağlantı kuracağı sosyal hayatında bazı temel kavramları ana malzeme olarak kullanır. Bu kavramların başında tanrı tasavvuru gelir. Evvela bu tasavvur, iç ve dış gerçeklikler arasında köprü görevi görür (Frankl, Lapide, 2007) Kendi anlam dünyası içinde insan zihni pek çok soru işaretine, aşkın güç ile yanıt verir ve bazen de sorulara yeni sorular ekler. Tanrının mahiyeti ve nasıllığı konusu bilimsel bir bilgi içermediğinden, doğrulanamadığı gibi yanlışlanamaz da. Ama bu durum, tanrı fikrini önemsiz kılmaz. Çünkü tanrının bizatihi kendisi, insanlar ve toplumlar var olalı beri onları harekete geçiren en kesin ve en güçlü unsur olmuştur. Buradaki kişisel ve toplumsal saik, bireylerin ve toplumların tanrıya yükledikleri anlam ile irtibatlıdır.

Öncelikle perspektif, bakan insanı dünyanın merkezi yapar. Görünen her şey bakan göze göre anlamlanır (Şakar, 2011) Demek ki tanımları, onların ortaya çıktığı coğrafyaların ve medeniyetlerin, içinde bulundukları şartlara göre inceleyeceğiz. Türk Medeniyetinin kozmolojik yaklaşımını ele aldığımız bu çalışmada, inanç evrelerini ve evreni algılamakta kullandığı argümanları sunduk. Bunun yanında, Türklerin tanrı ile devlet arasında kurduğu anlam irtibatını inceledik.

2. Türk Medeniyetinin İslam Öncesi Tanrı Tasavvuru

Göktürklerden itibaren Türklerin takip edilebilen ve yazılı kaynaklarda söz edilen inançları şu şekildedir: (a) Gök-tanrı İnancı (b) Şamanizm/Şamanlık (c) Budizm/Maniheizm (d) Semavi Dinler. Dini inanç olarak görülmeyen ama inanç sistemlerinde yer edinen diğer iman temayülleri ise şunlardır: (a) Tabiat Sistemine İman (b) Atalar Kültü (c) Yer-su inancı (Kafesoğlu, 2011)

2.1. Gök Tanrı, Tabiat İnancı Ve Atalar Kültü

Türklerin inanç sisteminde kesin bir şekilde antropomorfizm¹ olmadığını görüyoruz. Özellikle İbn Fadlan'ın Oğuz Kağan ile diyalogunu aktardığı seyahatnamesinde Kağan'ın tanrıyla ilgili sorular sorduğu aktarılmıştır. Bu sorular, tanrının insani özellikler ihtiva edip etmediği üzerinedir. Nihayetinde beraber tövbe ettiklerini ve tanrının her türlü şekilden uzak olduğunu kabul ettiklerini okuyoruz (Şeşen, 2022). Göktürklerin Gök-tanrı inancıyla birlikte yaratıcı ve kozmosun ilk nedeni olan bir tanrı tasavvuru vardır. Orhun Abidelerinde Bilge Kağan'ın tanrı tarafından yetkilendirilmesi, tanrının evrene müdahale etmesi bahsine bir örnektir. Türklerin savaşçı kimliği ve daima ilerleyen bir ırk olması da evren algılarıyla bütünleşiktir. Bulundukları yeri devamlı genişletmek ve diğer yaratılmışlarla kaynaşmak üzerine bir hayat düzenleri vardır. Kitabelerde “Türk Tengrisi” ibaresi kullanılmıştır. Tanrıyı kimi zaman yerel bir yönetici olarak ele alsalar da bu ifadeler, tanrının bir yaratıcı olarak zayıflığını değil yarattığı Türk ulusuna karşı saygısını simgelemektedir.

Tabiat unsurlarına saygı gösteren ve Gök-tanrı inancının temellerini atan eserler, Yaratılış ve Türeyiş destanlarıdır. Türk Medeniyetinin temel evren argümanlarını bizzat kendi fertlerinin yazdığı bu destanlardan anlamaktayız. Özellikle Yaratılış Destanı, Türklerin “yaratma ânının bir yüzü” (Sepetçioğlu, 1969) ismini verdiği en açık anlatısıdır. Türklerin evren sembolizmi

¹ Putçuluk.

“su” ile başlar. Destanın girişi suyun çok yönlü oluşuyla evrenin çeşitte zengin yönünü simgeler. Giriş şu şekildedir:

“Yer yer değilken su su idi; başka bir şey yoktu. Bir uçsuz bucaksız su; bir dolu su dört bir yanı doldurmuştu. Bir su ki yılan içse ölümsüzleşir bir su ki ölü çıyan içse dirilir; zerre zerre ışıltı zerre zerre hayat kımıldar... Bir büyük sessizlik içinde ulu bilinmezlikle buğulu ve kaynaşmalar ürpermelerle dolu bir su... Ve lâkin bir hayırsız su aynı zamanda; hiçbir işe yaramaz dipsiz, cümle güzellikten nasipsiz bir ürpertici su... Yalnız; yapyalnız bir su!” (Sepetçioğlu, 1969)

Dikkat edilirse burada evrenin ilk maddesinin su olduğu iddia edilmektedir. “Yer yer değilken su su idi” yani yer bile yokken su vardı. Ve sonra suyun binbir veçhesine değinilmekte. Su hem diriltiren ölümsüzleştiren bir müspet kavramdır hem de ürpertici dipsiz ve nasipsiz bir menfi yönü de içkindir. Burada evrenin ikiliği yaratımın insandaki “iyi ve kötü” tecellisi ifade edilmektedir. Demek ki Türklerin bu destanında insan tabiatı sadece iyi ya da sadece kötü değildir. İnsanın tabiatı ile suyun özdeşleştiği bu destan insan varlığının hammaddesi olarak suyu öne sürmüş görünüyor.

Destanın yine hemen başında, “Kara Han” ismini alan bir tanrı görülür (Sepetçioğlu, 1969). Bu tanrı, destan boyunca kaz gibi çeşitli canlıların suretinde görünmekte. Ve bu tanrı tabiatın erkenden büyük gücünden “korkmaması gerekirken” korkmaktadır. Demek ki bu destanda Türkler tanrıyı evrenin içinde var olan bir irade olarak ele almıştır. Evren, tanrının ötesinde bir genişlik ihtiva etmektedir. Destanın devamında Kara Han kendi yetkinliğini evrenden büyük kılmak için evrendeki suyu dizginler ve onu kullanacak olan ilk insanı, Er Kişiyi yaratır (Sepetçioğlu, 1969, s.8).

Burada iki unsur İslam öncesi olmasına rağmen İslam Kozmoloji anlayışıyla özdeşir. Hammadde olarak “su” kullanılması ve ilk yaratılan insan türünün erkek olması. Ki sonrasında bir kadın da yaratılacak ve bu iki yaratılan birbirini bularak üreyecektir. Böylece Türklerin en eski zamanlarda önerdiği başlangıç fikri ile İslam’ın getirdiği başlangıç fikri birbirine ters değildir hatta benzerdir. Bu inançların tüm kaidelerini ele almak teologların konusu olduğundan yeter sayıda evren modellemesi örneği olarak bölümü sonlandıracağız.

Göktürklerden itibaren Gök-tanrı inancının ilk büyük iman modeli olduğunu söylemiştik. Burada müdahaleci direk yaratılanlarla muhatap olan ve onları daima ilerlemeye sevk eden odur. Bu bakımdan, Gök-tanrı inancına mensup Türklerin devamlı evreni keşfe çıkan bir yönü vardır. Hatta evrene sahip olmak isteği bu medeniyette o kadar büyük bir arzudur ki topraklarını büyütürken büyük savaflara girişmekten kaçınmazlar.

Yazılı kaynakların en eskileri, Altaylardan doğuya uzanan bölgede, göçebe kültürdeki Türklerin devlet kurduğunu ve devamlı kuvvetini sınamak yoluyla yeni yerleri fethettiğini ve en sonunda gözünü güney komşusu Çin’e çevirdiğini yazar (Ligeti, 1970). Burada Türk Medeniyeti için şu çözümlemeyi yapmak mümkündür; evren algıları ve tanrı tasavvurları onları devamlı savaşa ve güç istencine itmiştir. Evren onlar için keşfedilmesi, elde edilmesi gereken bir ganimettir. Bunun için tanrıdan ehliyetlidirler. Bu bakımdan, onların devlet sınırlarını genişletmek konusunda mantıkla değil evren algılarının sunduğu perspektife göre davrandıklarını söyleyebiliriz. Yalnızca mantık ve matematikle ilerleyen bir medeniyet olması halinde Türkler, dünyanın en geniş nüfusuna sahip Çin’e karşı sefer başlatmazlardı. Nitekim mantıkla girilen hiçbir teoride de Çin Seddi’nin Türk Hakanından korkarak yapıldığı kavranamaz. Ancak Türklerin evren algısı ve onu nasıl deneyimledikleri ile bunu izaha girişebiliriz.

Düşünceler coğrafyalarla bağlantılıdır. Tıpkı hayvanların yaşadıkları bölgeye göre yırtıcı olmak zorunda kalması gibi Asya’nın bozkurttan türeyen Türk Efsaneleri de bulundukları konuma göre yazılmıştır. Türkler tarih içinde göç kültürünü yaşamış/yaşatmış olsalar da Sir-Derya, Amu-Derya gibi bölgelerde yerleşim göstermişlerdir ((Ligeti, 1970). Bu iki kutsal bölge de sulak bölgelerdir. Yalnızca yaşamsal bir içgüdü olarak değil evrenin ilk maddesi olan suya hürmeten de konak yeri olarak bu bölgeler seçilmektedir.

Yaratılış Destanında evrenin ilerleyişi: “Önce ummandı sonra zamandı” (Sepetçioğlu, 1969, s.11) cümlesiyle özetlenir. Burada kıtaların ayrılması meselesine işaret olup olmadığı bir soru işaretidir. Türk Edebiyatının 20. yüzyıl Şairlerinden Sezai Karakoç’un Peygamber Mitlerini anlattığı eserinde de bu hadise: “Âdem dünyaya geldiğini mekân değişiminden değil zamanın varlığından anladı” (Karakoç, 2010) şeklinde açıklanmıştır. Buradaki kozmos insan algısına göre sonsuzdan ölümlüye dönüşen bir zaman algısıdır. Yani evren şekil değiştirmemekte insanların zaman içinde onu algılayışı evirilmektedir. Öyleyse doğumdan önceki sonsuzluk tecrübe edilemediği için ölümden sonraki sonsuzluk da korkulacak bir husus olmaktan çıkar. Onu deneyimleyip deneyimleyemeyeceği ise insanlar için bir sırdır.

Yaratılış Destanına dönecek olursak orada: “Zamanda tanrı vardı suda tanrı vardı toprakta tanrı büyüyordu” denmektedir (Sepetçioğlu, 1969, s.12). Burada maddi evrenin yani tecrübe edilebilen somut dünyanın soyut ve uhrevi alemi temsilen tanrıyı kendisinde barındırdığını söylemektedir. Özetle Türkler için tanrı, dünyadaki “şeyler” üzerinde tecrübe edilebilir bir kavramdır.

Asyalı Hunlar ihtiyarlara değil taşkın ve savaşçı tabiata sahip cesur gençlere hürmet ederlerdi (Ligeti, 1970, s.24). Onlara göre insan, evren içindeki hareket kabiliyetine göre saygıya değer görülürdü. Hatta bu dönemde Türk Erkeklerinin savaşlardaki hünelerine göre isim aldıkları da bilinmektedir. Onlar için er kişi sergilediği hünelerle çağırılmalıydı. Öldüklerinde savaşçı erlerin öldürdüğü insan sayısı kadar taş kabrine bırakılırdı. Eğer savaşta değil de doğal bir yolla ölüm gerçekleştiyse, bu onlar için utanç vesilesiydi. Demek ki Türkler ölümü, yani dünyadaki serüveni bitiriş şeklini kutsamaktaydılar.

O dönemde yazılı kaynaklardan, ölen kağanlara kurban adandığını okuyoruz (Ligeti, 1970, s.11). Bu da ölümden sonra var olmaya ya da ölmüş olana/ölüye saygı duymaya bir örnektir. Kurbanın giden için mi kalan için mi kesildiği muammadır. Bu ritüel bir başka boyutta yeni evren algılarını da beraberinde getirebilir. Ve yine yukarda da söylediğimiz gibi Türklerin İslam öncesi ve İslamiyet dönemlerindeki ortak ritüellerden biri de budur.

Peki Türkler tarih boyunca savaşçı ve tek tanrılı bir gelenekte mi devam etti? Hayır. Uygurlarla birlikte bu genişlemeci evren algısı tamamen tersine dönmüştür.

2.2. Maniheizm Ve Budizm

Uygurlarla birlikte Türk Medeniyetinin yerleşik savaşçı kimlikten uzak ve çok tanrılı bir sürece girdiğini görüyoruz. Bu dönemde Uygurlar beş ayrı kutsal varlığa iman ederek panteist bir yaratıcı algısını kabul etmiştir. Uygur maniheistleri arasında meşhur olan on beş bölümlük Khuastuanit isimli eserde bu inancın evren algısı örneklenmektedir:

“Ezrua tanrıya inanıyoruz. Güneş ve ay tanrılarına inanıyoruz. Peygamberlere inanıyor ve güveniyoruz. “Dinleyici/iman eden” olduk... Kuvvetli beş tanrının alametlerini kalbimize işledik” (Ligeti, 1970, s.96).

Dikkat ettiğimizde maniheistlerin “öldürme” hatta “savaşma” emirleri vermesi insanları barışa davet etmesi peygamberlere inanması bakımından semavi dinlerle benzerlik göstermektedir. O dönemde Uygurlar içinde Mani Dinine inananlar Buddha Dinine inananlardan çoktu. Yine de bu iki inanişaya sahip olan Uygurların da Hristiyanlıktan etkilendiği açıktır.

Bir diğer benzerlik örneği ise Maniheistlerin devamlı günah çıkarmalarıdır. Türklerin bu evrede soyut evreni ve ölüm sonrasını bizzat somut dünyaya taşıdığını görüyoruz. Daha gözle görülür güneş ve aya indirgenebilir bir tanrı tasavvuru vardır. Bu bakımdan, evren genişlemeci değil bulunduğu yerde derinleşmeye müsait bir sistemle yaratılmıştır. Böylece Uygurlar Türkler

içinde savaşçı özelliği kaybeden evreni elde etmek konusunda tanrıyla yarışan o ihtiraslı kimliğini terk eden ilk topluluk olmuştur.

Tibet Krallığında ise gökten inen sandık miti ile tanrının evrende var ettiklerine ikramda bulunduğu simgelenmiştir. Bunun yanında Tibet Kralının uzun süre. Bu eşyaları ne yapacağını bilmemesine rağmen özenle muhafaza etmesi de şuna işaret eder; tanrı insanlara anlam dünyalarının ötesinde şeyleri eşyalarla iletebilir. Böylece insana evren içinde keşfedici çözümleyici bir rol oynamasını tevdi etmiş olur. Ve yine Türklerin semavi dinlerle bağdaşan bir diğer örneği ortaya çıkmaktadır. Gökten inen sandık ya da İbrahim'in kurbanı. Belki de evreni mitolojik öğelerle anlamlandırmak konusunda semavi dinler ve arkaik dinler aynı yöntemleri kullanmıştır. Ve Türkler bu dinler arasında geçiş yaparken bu bakımdan, ritüellerini değiştirmek zorunda kalmamıştır. Türk Medeniyetinde en büyük perspektif kayması maniheizm evresinde olmuştur.

Turfan Bölgesinden aktarılan Budist hikayelerine göre Budizm, Türkler arasında Çin ile münasebetleri sebebiyle yayılmış fakat Maniheizm kadar evren algısına tesir etmemiştir. Yine de Budizmin en büyük sembolizmi Uygurlarda yayılan şeytan tasvirleridir. Türklerin Buddha Tapınakları yaptığı söylenmektedir. Bu tapınaklarda bugünkü “ying-yang”ın atası olan şeytan tasvirleri resmedilmiştir. Hikayelerde de iyi ve kötü kardeşler anlatılmakta, tüm evren iyi ve kötünün muhasarası olarak ele alınmıştır. Yine bu iyi-kötü, tabiat meselesi de tüm semavi dinlerin ilk evlatlar olarak bilinen “Habil Kabil” kıssasına benzemektedir. Leonardo Da Vinci'nin Son Akşam Yemeği Tablosu hakkında: “İsa'nın yüzünde iyi ve kötüyü bir arada resmettim” demesi (Walter, 2019), Hristiyan algısının da aynı algoritmaya dayandığının kanıtıdır.

Temelde Türk Medeniyetinin uğradığı inançlarda ortak mitoslar kullanıldığı aşıkardır. Mircea Eliade'nin eserlerinin büyük kısmında bu inanç benzerliklerini görürüz (Eliade, 2000). Belki de Türklerin tarih içinde değişimler yaşasalar da kökten bir evrim geçirmemelerinin ve özlerini korumalarının sebebi budur. İnançları ve onların sunduğu kozmos ufku arasındaki benzerlikler.

Türklerin İslamiyet'ten önceki evresinde Gök-tanrı inancı kadar baskın olan bir diğer sistemi Şamanizm'dir. Elbette bu inançların tüm temel kaidelerini ele almak için oldukça sınırlı ve konuda istikrarlı olmak durumundayız. Bu bakımdan, Şamanizmin yalnızca yaşamı algılamak ve evrenin işleyişine yorum getirmesi bakımından Türk Medeniyetindeki yerini inceleyeceğiz.

2.3. Şamanizm Ve Türk Şaman Geleneği

Şamanlığın tarihin hangi evresinde ortaya çıktığı kesin şekilde bilinmemektedir. Kökeni konusunda bazı bilim insanları uygarlığın doğuşundan çok daha eskiye gittiğini düşünmektedir (Bayat, 2021). Bir mitten öteye geçemeyen başlangıç teorileri onun Merkezî Asya'dan yayıldığı bilgisine varmaktadır. Kesin olmamakla birlikte inançların doğuş ve yayılışı konusunda Asya'nın merkez konum olması söz konusudur. Şamanlığın Türklerin en eski dini olduğu düşünülmektedir (Yörükân, 2020).

Şaman öğretilerini muhtelif şaman metinlerinden elde edebilssek de köklü ve mutlak bir ana kaynak söz konusu değildir. Bu bakımdan, temel kavramlarını ve Türk Medeniyetindeki etkin kullanımlarını ele alıp ayrıntılara girmeyeceğiz. Bu görüşe göre tüm dinlerin var oluşundan önce doğuda yaşayan insan grupları şaman inancıyla anılan kimselerdir (Yörükân, 1990)

Ulaşabildiğimiz ve bulgularını görebildiğimiz en eski çağ olarak paleolitik çağa dayanır avcı toplayıcı kabileler içinde kadının rolü sebebiyle ilk şamanın kadın olduğu tahmin edilmektedir (bayat, 2021). Gözlemlenen tüm Altay ve Yakut şamanlarında kadınların erkeklerden daha güçlü kabul edildiği. Ve metafizik güçleri elinde tutmak bakımından onların daha başarılı olduğu tespit edilmiştir. Kamlığa kadınlar daha yatkındır. Doğurgan olduğu kadar şifacıdır. Kozmik düzenin başlangıcı olarak kadın en önemli sembol sayılmaktadır (Bayat, 2021)

Şaman öğretilerinde bir din bir kutsal sistemi elbette vardır. Fakat diğer inanışlara göre Şamanizmde bu sosyal ve reel hayatı önceleyen şekilde anlatılmaz. Şamanizmin sunduğu insan felsefesi tamamen bir mitolojik anlatı barındırır. Şamanlıkta “Kam” unsuru Türkler içinde en sirayet eden ana kavramlardan biridir. Kam bir insandır. Tanrısal özellikler taşır (Bayat, 2020). Şifalandırır diriltir ve hatta kimi zaman tanrının bizzat kendisiyle savaşıp onu yenebilir. İnceleyebildiğimiz metinlerde şaman inancının “döngüsel” bir evren modeli çizdiğini gördük. Ölümün son değil bir boyut değiştirme oluşuna inanan şamanlar reenkarnasyonun ilk kavramsal örneğini göstermektedir. İster ayinde ister ölüm yoluyla bir şaman bedenini bu dünyada bırakarak ruhu aracılığıyla başka boyutlara (Bayat, 2020) yolculuk yapabilir. Bu, evrenin geçişli olması inancına dayanmaktadır.

Şaman, bir mitolojik figürdür. Çiçekle, kuşlarla, şarapla, otlarla ve bizzat tanrıyla ünsiyet bağı kurar. Hareket ve döngü felsefesini kendisine temel edinir. Bu bakımdan, ritüelleri arasında dans özel bir içki ve bilinçle oynanan bir ayin söz konusudur. Türklerin Şamanizm’le birlikte metafizik dünyasına yeni ruh edimleri eklediğini söyleyebiliriz. Kötü ruh ağaç ana gibi yeni kavramlarla karşılaşmıştır. Ağaç ana şamanların içinde büyüdüklerine inandıkları ağacın gövdesini temsil eder. Doğup büyümede ölüm ve dirilmede hastalık ve şifada doğanın devamlı

baş kaynak olduğunu görürüz. Doğaya ve onunla kurulan iletişime bir ibadet modeli olarak bakılmaktadır.

Sonuç olarak şamanlık sosyokültürel bir gerçeklik olarak kabul görmekte ve bugün ikonografi sembolizm alanında temel çıkış noktası kabul edilmektedir. Türk medeniyetinin evren algısı için Şamanlık evresi son derece ehemmiyetlidir çünkü bundan sonra tüm inançlarını etkileyen bir imgelem dünyası bırakmıştır. Şaman ritüelleri Türklerin içinde bulunduğu tüm coğrafya ve inançlarda varlığını sürdürdüğü bir temel yaşam felsefesi içerir. Birçok fenomeni/fenomenolojiyi anlamak açısından da kaynak ihtiva eder (Bayat, 2020). Türklerin evren algısında en kalıcı rolü Şaman İnancının oynadığını söylemek doğru olacaktır.

3. İslam Ve Türk Medeniyetinin Ortak Eseri: Yeni Kozmik Perspektif

İslâmiyet semavi dinlerin sonuncusudur. Büyük bir coğrafi yayılım gösteren İslâm dini onu yaşasın ya da yaşamasın onun hüküm sürdüğü topraklarda yetişen her insana etki etmiştir. Dinin özelliklerini ya da tutarlı/tutarsız yönlerini incelemek hususu konumuzun içeriği olmadığından İslâm ve öncesinde yer alan İsevilik ve Museviliğin sunduğu ortak kozmik perspektifleri ele aldık.

İslâm'ın Türklerin önceki inanışlarıyla belli ortak özellikler taşıdığını söylemiştik. Bunların başında kurban kültürü ve doğa okuması geliyordu. İslâm'ın kutsal kitabı olan Kur'an-ı Kerîm'de yemin edilen bazı şeyler vardır. Bunlar şu şekildedir: (a) Bizzat kendisi adına (b) Kur'an'a yani inanç sistemini anlattığı değerler bütünü oluşturarak kutsal kitap üzerine (c) Peygamberlerin bulunduğu ya da bizzat tanrıdan ileti/vahiy aldıkları "mekânlara" (d) Kıyamet gününe (e) Geceye (f) Gündüze (g) Gökyüzüne (h) Güneşe (ı) Aya (i) Kaleme (j) Fecre (sabaha) (k) Kuşluk vaktine (l) Asra (Çağa) (m) Yıldız (n) Havaya (o) Zeytine (p) İncire (r) Meleklerle (s) İnanan (t) O'nun yolunda koşanlara (Feyizli, 2018).

Bilindiği üzere yemin değer verilen şeyler üzerinde verilen bir ahittir. Onlar söze girişte bir artı referanstır. Allah'ın kendi vahyettiği eserde bazı nesneler vakitler mekânlar üzerinde yemin etmesi onlara dikkatli nazarla bakmayı gerektirir.

Öncelikle en büyük referans ve en çok tekrar edilen yemin bizzat kendi adına ettiği yemindir. Sözün sahibi sözün teminatıdır. Ve pek çok inançta olduğu gibi bu inançta ve kitabında da arşın sahibi tek tanrıdır. Sözün dimağın ve her şeyin sahibi O'dur. "Onun hükümdarlığı bütün gökleri ve yeri kucaklamıştır" (Feyizli, 2018) ifadesiyle Kur'an'da en büyük hükümdarlık tanrıya atfedilir. Tanrı kendisinin en büyük tahtın sahibi olduğu ilan eder böylece.

Kur'an'da İncil (Dorlion Yay. 2017) ve Tevrat'ta da (Dorlion Yay. 2015) görünen bir anlatıcı üslup değişkeni vardır. Meseleleri ve öğütleri bazen tanrının bizzat kendisinden bazen onu da kutsayan bir başka gözden bazen de elçi olarak gönderdiği peygamberlerin diyaloglardan okuruz. Bu bakış bize evrenin yaratıcısı konumundaki tanrıyı yalnızca kendi bakışından değil ona yüzünü çevirmiş başkaları tarafından da anlatılır. Özellikle bizle aynı varlık düzleminde olan insan peygamberlerden onu dinlemek anlamamızı kolaylaştırır.

İkinci en çok tekrarlanan yemin Kur'an üzerine edilen yemindir. Burada en büyük hükümdarın kendisinden sonra referans gösterdiği ikinci büyük şey kendi sözü kendi hükmüdür. Buna benzer olarak İncil de “önce söz vardı” hitabıyla başlar. Söze kelimelere ve anlamlara verilen önem ilk sıradadır. Kalem de sözü yazıya geçirmekle görevli olduğundan kıymet atfedilen bir eşya halini almıştır.

Allah'ın geceye gündüze kuşluk vaktine fecre ve nihayetinde asra yemin etmesi inananlar arasında bir zaman felsefesi oluşturmak içindir (Daryal, 2006). Kişiye evreni anlamak karmaşası içinde başlaması gereken yeri işaret eder. Bulunduğu asır bulunduğu vakit ve olduğu ân.

Allah'ın zeytine incire ve doğadaki şeyler adına yemin etmesi son derece calibi dikkattir. Evrenin bilimsel incelemesini yapacak olanlara fizik olarak doğayı metafizik olarak tanrıyı ve sözünü ikisinin arasındaki bağ olarak da “zaman algısını” sunar.

İslâm Peygamberi Hz. Muhammed'in de vefatından hemen önce yüksek bir tepeye çıkarak Veda Hutbesini okuması büyük bir siyaset temsilidir. Öncelikle bir tepeye çıkar. Bu sesini geniş alanlara duyurmanın ilk adımıdır. Kürsü mantığı buradan gelir. Nitekim Antik Yunan'da Ares Tepesi'nin de ilk demokrasi tepesi namıyla kullanılması bu örneklerden bir diğeridir.

Tepeye çıkan peygamber hem dini hem de siyasi liderdir. Karşısında onu dinleyen halka bir kutsal kitap getirmiştir. Birlikte üç savaşa girmiştir. Bir kez sürgün edilmiş hicret etmiş ve bir kez de kendi yurdunuz onlarla fethetmiştir. Yine de hutbenin ilk cümlesi bir güven tazeleme hareketi olarak: “Şu dağın ardında düşmanların olduğunu söylesem bana inanır mısınız?” demiştir (Daryal, 2013). Halk kendisine “daha önce hep doğruyu söyledin tabi ki inanırız” yanıtını vermiştir. Bu bir lider stratejisi olarak ele alınmalıdır. Söze dinleyicinin onayını alarak başlamıştır. Bu demektir ki halkın hem dikkati hem de inancı kesinkes artık ona aittir. Toplum için onlarca öğüt veren peygamber ardında adeta bir anayasa bırakır. Liderin kendisini sonlu görse bile devlet felsefesinin sonsuz olması için attığı bir adımdır bu. Tıpkı Mustafa Kemal

Atatürk'ün Kastamonu Türk Ocağı'nda yaptığı konuşmada söylediği gibi: “Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır ancak Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır.”

Liderin bir yerel medeniyet mi yoksa bir dünya medeniyeti mi kurmak istediği bu cümlelerin vizyonundan anlaşılabilir. İslâm devlet modeli ile Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresinin (Turan, 2017) ortak noktası evrenin tamamını kapsayan ve mevcutla yetinmeyen bir felsefe edinmesidir.

Netice itibarıyla Türkler ilerlemeci modele sahiptir. İslâm'ı algılayışı ve kabul edişi de diğer medeniyetlerin kabulüyle farklıdır. Zaten Gök-tanrı ve Şaman inancı ile gök-yer bağlantısına ruh-beden ilişkisine dikkat nazarıyla bakan Türkler İslam tefekkürüyle daha da derine inmiştir. Zaman içinde hakanların inanç unsurlarını öncelediği sancaklarındaki değişimlerden gözlemlenmiştir (Danişmend, 2019) Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de bizzat kadıların din adamlarının padişahın/emirin sözü üzerinde bile söz yetkisi olduğu bir dönem olmuştur. Aslında Orta Çağ'da kilise ve devlet ilişkisiyle benzerdir. Aralarındaki fark Türk Medeniyetinde hiçbir zaman dinin devlet kanallarını kullanmasına ve devletin dini mefhumları iğdiş etmesine müsaade edilmemesidir.

Türk devletlerinde kut inancı olması ve Bilge Kağan'ın Göktürk Yazıtlarında: “Tengri yarlıkadun üçün özüm kutum bar üçün kağan oturdum/olurtum” (Ergin, 1979) demesi ve onun için “Tengriteg Tengride Bolmış Türuk Bilge Kagan” (İbn Haldun, 1977) denmesi Türk devletleri içindeki tanrı/Kağan ve Töre ilişkisinin en sade yorumudur. Burada Bilge Kağan, tanrının, yani Gök iradesinin/yarlığının bir sonucu olarak kağan olduğunu ilan etmektedir. Buna Türklerde kut almak, kutlu kılınmak denir.

Göktürklerde Bilge Kağan için “tanrıya benzer tanrı gibi önder” şeklinde bir tanım yapılmıştır. Önderlerin en kuvvetli hallerini tanımlamak için onları tanrıya benzetmektedirler. Demek ki onlar tanrıdan aldıkları kutlu görevi ancak ve ancak onu örnek alarak, onun gibi adil ve kuşatıcı olarak yerine getirebilmektedir. Burada Orhun Abidelerinde görülen yazılı metin, Türklerin henüz ilk devletleri olan Göktürklerden itibaren tanrıyı ve önderi bütünleştirdiğini göstermektedir. Aslında bunu yaparak öndere diğer medeniyetlerden daha fazla ehemmiyet verdiklerini ve sorumluluk yüklediklerini açıkça beyan etmiş olurlar.

Yusuf Has Hacıp'in Kutadgu Bilig isimli eserinde liderin özelliklerini tarif şöyledir; “tanrı düzeni içinde, devletin özelliklerini “kendi özelliği” gibi sahiplenene bireyler” (Turani, 2017). Lider tanrıyı örnek alır ve onu modelleyerek yeryüzünde görünür kılar. Toplum da bu zincir geçişiyle lideri örnek alır ona itaat etmeyi tanrıya boyun eğmekle eşdeğer görür töreye ters düşmediği müddetçe.

Theophylaktos Türklerin tanrı tanımını şöyle özetler: “Türkler yerlerin ve göklerin halikı tek bir tanrıya inanırlar” (Turan, 2017). Türk Medeniyeti bazı kısa dönemler hariç tutulduğunda, genel itibarıyla monoteist bir bakış açısına sahiptir. İslamiyet’in tarif ettiği “Kürsüsünde arşı toplayan yer ve göğün tek hâkimi” (Feyizli, 2018) tanımıyla Orhun Abidelerindeki Gök Tanrı, tanımı gereği özdeştir. Türkler bu mücerret ve her şeye hâkim tanrı tasavvurunda karar kılmış olsalar da onun başta yalnızca gökte olduğunu düşünmüşlerdi.

Sonuç

Bu makalede, Türk medeniyetinin tanrı tasavvurlarını ele aldık ve bunun sosyal ve siyasal hayatı, özellikle devlet ve liderlik anlayışları üzerindeki etkilerini inceledik. Tanrıyı tasavvur eden insan devleti de inşa ediyordu. Metin içinde toplumun tasavvurlarını, düşünürlerin tasavvurlarını ve kozmolojik yaklaşımın sunduğu evren perspektifini ele aldık. Türklerin, sembolle ve imgelem dünyası ile yollarının nasıl kesiştiğini araştırdık. Dili itibarıyla sınırlı olan insan varlığı, düşünce ve duygu dünyasında sembollerle ne kadar ileri gidebilmişti? Bu soruya varsayımlarımızla ve iddialarımızla yanıt verdik.

Konumuz, metafizik alem ile fizik alemin kesişim noktasında duruyordu. İnsanın varlığı, gök ve yerin birleşim noktasında duruyordu. Ruh ve bedenin bir aradalığından bina olan insan, iki taraftan da besleniyordu. İnsan hem tanrıyla hem devletle ilişkiliydi. Birisi mistik deneyime dayanan ve bilinemez bir varlıkken, diğeri sosyal deneyime dayanan ve sınırları belli bir olguydu. İnsanın varlığı bu iki kavramın da temel muhatabı olduğuna göre insanda bu iki kavramın da karşılığı bulunuyordu.

Düşünmeye kendi perspektifinden başlayan medeniyetler için, meselelere yaklaşımlarının ne olduğu son derece önem arz ediyordu. Türk medeniyetinin evren algısını inceledik. Kozmik bilgi ve kozmolojik yaklaşımın mahiyetini ve devlet ve liderlik yapısına ne derece etkili olduğunu Kozmolojik Yaklaşım başlığımızda yanıtladık. Medeniyetlerin tipolojisini ele alarak kozmik yaklaşımını analiz ettik. Hareket felsefesi ve durağan zaman algısı üzerinden sosyolojik argümanların, yaşam üslubu ile inanç tasavvurlarına ne derece etki ettiğini gözlemledik.

İncelediğimiz medeniyetin, sosyal ve siyasal yapılarına değindik. Kadim ve köklü geçmişleriyle adeta devletin kökenlerini oluşturan özgün bir yapı halinde tarihte yerini almıştı. Araştırma boyunca, Türk medeniyetinin insana verdiği değeri inceledik. Hiyerarşi, bürokrasi, sınıf eşitsizliği, din-devlet ayrımı ve kişilerin yönetime nasıl katıldığı konularında bu devletlerin kavramsallaştırdığı ilkeleri taradık.

Çalışmamıza başlarken, tanrı ve devlet kavramının insan zihninde bağlantılı kavramlar olduğunu varsaymıştık. Nitekim başlangıçta kuvvetli tarihi argümanlara hemen eriştik. Konuyu sınırlandırmak için seçtiğimiz beş kadim medeniyetin tarihlerini okudukça, bazı iddialarımızı daha da ileri götürdük ve kozmolojik yaklaşımın pek çok evresini ele aldığımız bir kavramsal bütünlük oluşturduk. Araştırma, başlangıçta sorduğu soruları çalışma süresince yanıtladı. Okuma ve analiz evrelerinde yeni sorular ve yeni iddialar doğurdu. Medeniyet içinde Türk toplumu, ontolojik ve kozmolojik yaklaşımlarını kültürel, sanatsal ve mimari eserlerine ne derecede aktarabilmişti? Anayasalarının ya da törelerinin liderler üzerindeki etkisi neydi? Bazı toplumlar lideri tanrıyla özdeşleştirirken bazıları onu tanrı tarafından tayin edilmiş bir insan elçi olarak görmüştü. Tüm bu tasavvur çerçevesinde medeniyetin kendisini nasıl konumlandıracağı ve devletini nasıl inşa edeceği, işbu süreçlerin bir neticesi halini almıştır.

Kaynakça

- Aristoteles. (1996). *Metafizik*, (Arslan, A. Çev.) Sosyal Yayınları.
- Armstrong, K. (2021). *Kudüs'ün Tarihi, Bir Şehir Üç Semavi Din*, (Sağlam, E. Çev.), Pegasus Yayınları.
- Bouthoul, G. (2016). *Sosyoloji Tarihi*, (Süreya C. Çev.) İnkılâp Yayınları, 2016, İstanbul.
- Bryce, T. (2023). *Kısa Babil Tarihi*, (Duru, A. Çev.) Say Yayınları, 2023.
- Clausewitz, C.W. (2019). *Savaş Üzerine*, Doruk Yayınları.
- Mommsen T. (2021). *Roma Tarihi, Krallık Dönemi, Cilt I*, (Erbak, M. A. Çev.), Say Yayınları.
- Daryal, A.M. (2012). *İslam'ın Değerlerin ve Yorumları*, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Daryal, A.M. (2015). *Psiko-Sosyal Açısından Medeniyetler ve Mesajları*, İFAV Yayınları.
- Eco, U. Fedrica, R. (2021). *Felsefe Tarihi 3, Aostalı Anselmus'tan Pomponazzi'ye*, (Basmacı, L. T. Çev.) Alfa Yayınları.
- Eliade, M. (2015). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi, Taş Devrinden Eleusis Mysterialarına*, (Berktaş, A. Çev.) Kabalcı Yayınları.
- Eliade, M. (2019). *Ebedi Dönüş Miti*, (Meral, A. Çev.), Dergâh Yayınları.
- Fârâbî, (2020). *İdeal Devlet*, (Arslan, A. Çev.) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Forrey, T. (2020). *Beynin Evrimi ve Tanrıların Ortaya Çıkışı, İlk İnsanlar ve Dinlerin Kökeni*, (Aktaş, E. Çev.) Paloma Yayınları.
- Frankl, V. E. ve Lapide, P. (2007). *Tanrı Arayışı ve Anlam Sorunu*, (Ölçer, N.T. Çev.) Totem Yayınları.
- Fromm, E. (2006). *Psikanaliz ve Din/ Freud-Jung ve Din Algısı*, (Erten, E. Çev.), Say Yayınları.

- Gerhold, M. J. (2017). *Babilliler: Tarih, Toplum, Kültür*, (Gürbüz, F. Çev.) Alfa Yayınları.
- İspir, G. (2020). *Aziz Barnabas, Barnabas İncili*, Dorlion Yayınevi.
- İnan, A. (2020). *Eski Mısır Tarih ve Medeniyeti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İnan, A. (1979). *Atatürk*, MEB Yayınları.
- Llanque, M. (2022). *Siyasi Düşünceler Tarihi, İlk Çağ'dan Günümüze*, Runik Kitap Yayınları.
- Locke, J. (2019). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, (Bakırcı, E. Çev.), Serbest Kitaplar Yayınları.
- Mehmedoğlu, A.U. (2011). *Tanrıyı Tasavvur Etmek*, Çamlıca Yayınları.
- Necipoğlu, G. (2013). *Sinan Çağı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mimari Kültür*, (Güven, G.Ç. Çev.), İstanbul bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Özkal, A. (1993). Nebi Bozkurt, "Cami", *TDVİA*, Cilt 7.
- Platon, (2011). *Euthypron Dindarlık Üzerine*, (Akderin, F Çev.) Say Yayınları.
- Şakar, C. (2012). *İmge Gerçeklik ve Kültür*. Okurkitaplığı Yayınları.
- Taşagıl, A. (2014). *Göktürkler Cilt I-II-III*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taşagıl, A. (2021). *Türk Bilgeleri, Devletin Ruhunu Mayalayan Liderler*, Timaş Tarih.
- Walter, A. (2029). *Leonardo Da Vinci*, (Gezgi, E. Çev), Domingo Yayınları.
- Yıldırım, C. (2000). *Çağdaş Felsefe Sözlüğü, Terimler-Öğretiler-Filozoflar*, Bilgi Yayınevi.
- Yüksel, A. (2017). *II. Mahmut Devrinde Osmanlı İstihbaratı*, Kitap Yayınevi.